

„Благо и њима јер су славно пали за отаџбину,
краља и слободу’’¹: култ палих војника
у Италији и Југославији у годинама
између два светска рата

Апстракт: Рад је компаративна анализа улоге принципа жртве у процесу снажења националних заједница. У фокусу се налазе италијански и српски национални покрети у периоду између два светска рата. Иако је италијански пример послужио као узор српској националној индустријацији, није био довео до идентичног резултата – стварања националне државе.

Сетимо се сцене откривања споменика у Чаплиновом ремек-делу „Светлости велеграда”. Све почиње представом државне церемоније којој присуствују политички и финансијски магнати, културна и џет-сет елита и, наравно, широка публика, сви, сходно прилици, прожети свечаном атмосфером пијетета и поноса. Вијоре се државне заставе, држе свечани говори, свирају торжествене химне. Међутим, у тренутку, када једна од типичних богатих дама Чаплинових филмова свечано скида вео којим је споменик прекривен, на опште изненађење, присутни виде како у крилу једне од споменичких фигура, удобно смештен мирно спава мали скитница, персонификација сваког малог грађанина који покушава да пронађе своје место у негостољубивом свету што га окружује. После првобитног шока и неверице, атмосфера на скупу се изненада мења и присутне обузима урнебесни смех док посматрају дешавања непредвиђена протоколом.

Згранути организатори узрокују читав низ карамболских ситуација у покушају да ухвате скитницу, који се све време труди да поштује симболе државне моћи без обзира на сву бизарност ситуације у којој се без своје воље нашао. Чаплин покушава да бар формално покаже осећање ирационалне туге, бола и истовременог поноса што је припадник јединственог колектива, али сваки његов покушај целу ситуацију чини још комичнијом и фарсичнијом. Када најзад панталона закачених на огромни мермерни

¹ Војислав Илић Млађи, Стихови песме исписане на српском војничком гробљу на Зејтинлику.

мач који споменичка фигура одлучно држи, физички бива онемогућен да побегне, он покушава да мирно, са руком на грудима, одслуша државну химну, при чему, наравно неколико пута губи равнотежу, насмејавајући присутне у најсвечанијем тренутку слушања државне химне.

Генијални Чаплин је очигледно имао потребу да се иронично осврне на процес хиперпродукције симбола и ритуала, коришћених у комеморацијама историјских догађаја који је на прелому два века, а нарочито после 1918, одликовао релативно младе националне државе. „Светлости велеграда” је снимио 1931. године и није тешко закључити да је та сцена свакако била инспирисана читавим низом церемонијала, свечаних откривања споменика, колективних прослава и тренутака жалости, који су били тако чести у деценији после завршетка рата. Јасно утемељене у религијским архетиповима и уроњене у хришћанску симболику, све те представе и њихова бројност сведочили су заправо о томе колико је секуларизација друштва резултирала истовременом сакрализацијом нације.² Ратни крвави догађаји постали су средства најјаче пропаганде нове идеологије, а мартирска представа просечног човека – учесника у ратовима за проширење државних граница и учвршћење централне власти, најснажније је водила дивинизацији националног колектива.

Промовишући „лаичке религије” национализма и патриотизма, са читавим Пантеоном националних светаца и мученика, те институција које су чувале њихово место у друштву, државне елите су успевале да увећавају масу „верника” спремних на саможртвовање за сврху даљег опстанка нације. Једноставне парадигме – *негайивног виђења другог*, те, сходно томе, и јасног дистанцирања од њега, а с друге стране *сакрализација райне жриве*, представљале су симболичне пароле којима је снажено јединство и посвећеност појединца колективу и његова спремност на жртвовање.

Тако су, готово парадоксално, све националне заједнице које су себе доживљавале као уникатни и непоновљиви феномен, почивале заправо на идентичним идеолошким основама. Јединство и монолитност сваке, у времену ратних сукобљавања јачани су у флоскули „спољњег непријатеља”,

² Као што је Emille Durkheim религију схватао не само као друштвену креацију већ и као дивинизацију друштва, односно слављење моћи друштва коме појединац припада и у религијским ритуалима видео припрему човека за друштвени живот успостављањем самодисциплине и креирањем извесног аскетизма, овим истраживањима ми смо готово идентичне закључке изнели о феномену нације. Као и верске церемоније и церемоније које организује национална држава спајају људе и стога служе реafirмацији друштвене солидарности, и преношењу дугорочних вредности будућим генерацијама. Као и религија, нација има своју „суфоричну функцију”, којом супституише осећања фрустрације и губитка и успоставља осећања заједничког добра и вере у исправност моралних норми код својих чланова. Види такође: Catherine Bell, *Ritual, Perspectives and Dimensions*, New York, Oxford 1997.

док је у тренуцима унутрашњих борби за освајање власти жртва положена на „олтар домовине” подлегала ултимативној утилитаризацији. Архетипске представе добра и зла тако су пренете у виђења „нас и њих”, док је свака жртва пала за слободу и уједињење добијала прерогативе мученика и могућег свеца. Инвенцијом традиција и креирањем виртуелних политичких, друштвених и културних континуитета, интелектуалне и политичке елите су тако ублажавале артифицијелност националних заједница. Религијски оквир који је давао идентитет појединцу у времену апсолутних монархија, добио је секуларни облик.

Први светски рат је свакако био догађај који је те феномене најснажније промовисао, већ самом чињеницом да је у њега било укључено више десетина милиона становника Европе. Истражујући његове традиције у процесу развоја српске националне свести, успели смо да уочимо постојање наведених општих принципа.³ Овим радом, међутим, покушаћемо да истакнемо универзалност принципа жртве за процесе снажења националних заједница у компаративној анализи са италијанским случајем. Полазна основа за ово поређење било је наше уверење да је управо италијански пример представљао један од најјачих узора за развој српског националног покрета, што је директно условило и многе уочљиве сличности у развоју српске и италијанске државе током деветнаестог и двадесетог века.

* * * * *

Поред осталих функција које су имале у друштву, комеморације жртава рата у бројним државним ритуалима и симболима током двадесетих и тридесетих година прошлог века примарно су представљале покушај усмеравања политичких тензија и дискредитовања политичких противника. У државама као што су биле Италија и Краљевина СХС промењене политичке реалности и устоличења нових државних и националних идеологија: јачање идеологије фашизма и диктаторског Мусолинијевог режима, коме је потчињена лаичка религија патриотизма, односно формирање идеологије интегралног југословенства и увођење диктатуре краља Александра, промовисале су рат као један од најснажнијих аргумената у политичким борбама. Координатни систем: пали војници, државна брига, представљао је оквир у коме су стицани политички поени и повећаван број присталица.

У Италији, у којој су одредбе мировних уговора наишле на велика противљења у политичким круговима и у широј јавности, страначки акти-

³ Види: Олга Манојловић, *Традиције Првог светског рата у београдској јавности 1918-1941*, магистарски рад, те Олга Манојловић, „Концентрични кругови сећања: Памћење, традиција и историја”, у: *Токови историје*, 1-2/1996, стр. 91-105. и Олга Манојловић, „Уметничке ревизије рата” у: *Токови историје*, стр. 118-131.

висти и народни трибуни су своје предизборне активности и јавне наступе, примарно усмеравали ка маси незадовољних ратних ветерана и милионима породица које су изгубиле своје чланове током ратних сукобљавања. У том смислу Мусолинијев политички ангажман делује готово парадигматски.⁴ Чак и онда када се јавно декларисао као социјалиста и пацифиста, његова реторика је славила традиције Ризорђимента и ратова за национално уједињење.⁵ Стога и не чуди што је од тренутка када се нашао на десници започео процес постепене милитаризације италијанског друштва сталним подсећањем на Велики рат и његове жртве, приказујући тај догађај као наставак ратова за ослобођење и уједињење.⁶

Иако је као један од водећих италијанских социјалиста 1914, рат прогласио за националистички делиријум тременс⁷ и инсистирао на италијанској неутралности у њему, само неколико месеци касније са страница часописа „Il Popolo d'Italia” промовисао је нове интервенционистичке позиције и започео обрачун са: неутралистима, социјалистима, парламентом, владом, са војском, династијом, у коме је дојучерашње партијске другове прогласио за „бандите, фанатике и наивце”.⁸ Основ његових дневнополитичких активности постало је позивање на традиције ратова за уједињење Италије (у говору на сахрани Гарибалдијевог унука Бруна,⁹ или

⁴ Сви даљи цитати Мусолинијевих чланака, говора и јавних обраћања преузети су из: Edoardo e Dulio Susmel, *Opera omnia di Benito Mussolini*, Firenze 1951 – 61.

⁵ Иако се жестоко противећи рату у Либији, на пример, и преко њега рату као феномену уопште, Мусолини је снажно подржавао ратове за уништење универзалних царстава и формирање националних држава, које је сматрао за „тријумф националног принципа”.

⁶ Од позива на „апсолутну неутралност” и „одбацимо рат”, до позива „одбацимо мир” и „живео рат”, од „viva Wilson” до „Wilson диктатор”, од позива да се помогне Француској као „латинској сестри” и апострофирања Немачке као узурпатора европског мира и ратног провокатора, до проглашења Француске за вековног непријатеља Италије и Немачке за кључног савезника, Мусолини је стално мењао политичке ставове, савезнике и непријатеље и једину константу његовог бављења политиком представљало је позивање на војне традиције, Ризорђимента, Великог рата и античких римских ратова. Види: Б. Мусолини, „Verso la grande tragedia”, у: *L'Avanti!*, 1. август 1914; „Abbasso la guerra!”, у: *L'Avanti!*, 26. јул 1914; „Abbasso la pace”, *Il Popolo d'Italia*, 1. април 1915; Говор одржан у Милану 22. марта 1915, *Il Popolo d'Italia*, 23. март 1915; „Viva Wilson!”, у: *Il Popolo d'Italia*, 9. децембар 1917; „Wilson Dittatore”, у: *Il Popolo d'Italia*, 23. мај 1918; „Onoriamo la Francia!”, у: *Il Popolo d'Italia*, 5. јун 1918.

⁷ „Il delirium tremens nacionalist”, *L'Avanti!*, 26. август 1916.

⁸ *Il Popolo d'Italia* био је најснажнији промотер у процесу изградње Мусолинијевог „култа”, дајући му лик кондотјера и миротворца у исто време. За многе аналитичаре те новине су биле више Мусолинијев лични журнал него орган фашистичке партије. Види: Giorgio Rumi, „Il Popolo d'Italia” (1918 – 1925), у: Brunello Vigezzi (ур.) *1919-1925 Dopoguerra e fascismo, Politica e stampa in Italia*, Бари 1965.

⁹ Бруно Гарибалди је погинуо као добровољац у Француској почетком 1915, види: В. Mussolini, „I morti che vivono”, у: *Il Popolo d'Italia*, 8. јануар 1915.

на интервенционистичком скупу испред Гарибалдијевог споменика са Пепином Гарибалдијем у марту 1915¹⁰). Оправдавајући интервенционизам идеалом националног уједињења, позивао се на републиканске и унитаристичке идеје, егзалтирано узвикујући „la guerra liberatrice”¹¹, само неколико месеци пошто је у рату препознао „велику трагедију”, коју треба на све начине избећи.¹²

Са завршетком рата, чињеница да је у њему био добровољац дала му је могућност да капитализује интервенционизам у политичким сукобљавањима са социјалистима и знатно прошири круг својих следбеника и симпатизера у предизборним политичким кампањама. Један од његових најчешћих цитата који му је нарочито привлачио гласаче, била је прича о 200.000 италијанских добровољаца у рату. Чињеницу да је тај број био знатно мањи (од две до четири хиљаде), готово да нико није желео да чује у тренуцима када је стваран један нови историјски мит и потпуно нова политичка реалност.¹³ Константно се позивајући на ратну проблематику и улоге које су политички актери имали у њему, он је пролетаријат и ратне ветеране јасно означио као циљне групе свог политичког деловања. Прокламацијама о уједињењу свих учесника рата и формирању војничке елите, владавини „рвократије”, која је требало да препороди Италију и изрази „Magna carta dei trinceisti”,¹⁴ Мусолини је и даље мобилисао војнике за наставак борбе. Политичка употреба колективне трагедије најснажније је мотивисала и мобилисала масе бирача, који су постепено трансформисани у масу инструментализованих војника и припремани за нове сукобе. „Рат је готов у Италији? Још није. Морамо изнова започети борбу на улицама и трговима против учмалости и нерада влада и велике азијатске илузије маса”, поручивао је Мусолини 1922. године.¹⁵

¹⁰ В. Mussolini, „L'esempio dei Garibaldini”, у: *Il Popolo d'Italia*, 1. април 1915.

Име Гарибалди постало је синоним за слободу и ослобођење у Италији. Сви чланови Гарибалдијеве породице или само помен њиховог презимена имали су снажно симболичко значење, а веома често су били активно укључени у јавни живот Италије, од његове жене Аните, сина Ricciottija, до унука: Peppina, Ricciottija, Costantea, Bruna, Santa, Ezia. Види: Mario Isnenghi, „Usi politici di Garibaldi dall'intervenismo al fascismo”, у: *Rivista di storia contemporanea*, 4. октобар 1982, стр. 513-522.

¹¹ В. Mussolini, „Viva la Guerra liberatrice”, у: *Il Popolo d'Italia*, 17. мај 1915.

¹² В. Mussolini, „Verso la grande tragedia”, у: *L'Avanti*, бр. 210, 1. август 1914.

¹³ В. Mussolini, „L'Urto fatale” у: *Il Popolo d'Italia*, 24. септембар 1919. Међутим, по најновијим истраживањима, међу пет милиона мобилисаних Италијана било је само неколико хиљада добровољаца. Mario Isnenghi, *Le guerre degli Italiani, Parole, immagini, ricordi 1848-1945*, Милано 1989, стр. 342.

¹⁴ В. Mussolini, „Convergere gli sforzi”, у: *Il Popolo d'Italia*, 4. април 1919.

¹⁵ Говор одржан на комеморацији генерала Арманда Диаза.

За разлику од Италије, српска страна је завршетак рата дочекала међу апсолутним победницима, задовољна закључцима мировних конференција, па је и симболика жртава рата била у функцији очувања оствареног државног јединства и стварања предуслова за национално уједињење. Такође, како је најистакнутија личност југословенског политичког живота био монарх, чија власт није проверавана на изборима, политичка реторика била је донекле ублажена, усмерена да слави, а не да опомиње. У балканској краљевини Јужних Словена традиције рата су приказиване као исходни догађај њеног настанка, постепено потискујући дотадашње државне традиције.

Иако су историјске синтезе настале у том времену правиле паралеле у историјском развоју народа који су ушли у састав нове државе и трагале за вековним покушајима уједињења Јужних Словена, све су оне у Великом рату препознале догађај чије је традиције требало учинити основом нове државне идеологије.¹⁶ Ратне епизоде сведене су на хришћанске симболе и библијске метафоре и као такве стално приказиване на политичким наступима, јавним скуповима и уметничким контемплацијама. „Одржавајмо вечити култ ових светих жртава, да би се на њиховом примеру загревале гордошћу нове генерације, велике, слободне, сложне и мирољубиве Краљевине Југославије.”¹⁷ Из овог примера јасно се уочава да је коришћење хришћанских тема жртвовања и успећа постало централно за креирање националног идентитета у новонасталој краљевини исто као и на западу Европе, а да је рат перципиран „као масован, али вредан жртвовања за више циљеве националног успећа, као свети рат против ђавола, без обзира у којој се униформи он појављивао”.¹⁸

Симболика Незнаног јунака

Ирационални основ који је давао друштвени и морални легитимитет свим променама између два светска рата, лежао је у покушају материјализације погинулих и на тај начин њиховом сталном присуству у свету

¹⁶ Историчари као „профети који су повезивали националну судбину са прошлом славом” представљали су једну од одлика свих модерних држава. Carlyle, Michelet, Heinrich von Sybel, Heinrich von Treitsche можда су најбољи примери у том смислу, али је анализа њиховог рада тема посебних истраживања. Види: Rudi Koshar, *From Monuments to traces, Artifacts of German Memory 1870-1990*, Univ. of Calif. Press 2000, стр. 25.

¹⁷ Проглас Општине града Београда за сахрану посмртних остатака палих бранилаца Београда, у: *Политика*, 25. априла 1934, стр. 6.

¹⁸ Руди Косхар, *From Monuments to traces, Artifacts of German Memory 1870-1990*, Univ. of Calif. Press 2000, стр. 98.

живих. Пали у рату су инкарнирани у војној естетизацији државних симбола и церемонијала, у првом реду уређењем бројних војничких гробаља и етаблирањем култа Незнаног јунака, који је, чувајући остатке једног погинулог и неидентификованог војника, пружао илузију сталног присуства и оних чији су материјални остаци заувек изгубљени. Покушај комуникације са душама погинулих, и поновна популарност спиритизма током двадесетих година свуда у Европи, свакако су проистицали из те чињенице.¹⁹ Стога је „Незнани војник” представљен и схваћен као својеврсна утеха милионима преживелих који нису пронашли постхумне остатке својих најближих и који нису успели да их сахране, или бар посете њихове гробове. Тај нестанак тела, који чин одвајања од покојника психолошки код појединца додатно отежава, свакако је представљао извор снажних фрустрација и стога је један од примарно решаваних проблема после завршетка Првог светског рата.

Иако су споменици подизани војницима припадницима одређених јединица, класа, или, с друге стране, војницима одређеног краја или места, представљали најчешће симболе у свим европским државама, они су увек задржавали локално обележје. Национални примат припао је „најхрабријем” – оном који је постхумно одликован и слављен у целом народу. Незнани јунак је постао парадигма нације, која није више представљена романтичном женском фигуром Маријане, Германије, Италије... већ стварног човека, који ју је својом жртвом увео у масе.

По узору на праксу коју су започеле Француска и Енглеска, Италијани су такође одали пошту својим несталим војницима 1921. године, а церемонија је, заправо, објединила изражавање пијетета према палима у рату, са потребом сагледавања њихове жртве као финализације процеса стварања националне државе. Ковчег са посмртним остацима Незнаног војника положен је на „Олтар домовине”, чувени неокласицистички споменик Виктору Емануелу, који је у времену када је грађен (1885–1911), требало да манифестује снажну пропаганду националног јединства. Олтар домовине је, користећи религијске архетипове, симболисао италијански национални хероизам и нужност жртвовања за државу. Његова богата декорација (која му је међу противницима донела епитете „писаћа машина” и „свадбена торта”), поред споменика Виктору Емануелу II, укључује

¹⁹ Тако је, на пример, Кенотаф sir Edwin Lutyensa подигнут у Лондону представљао место окупљања маса приликом разних годишњица. Остављајући на њему своја писма и поруке давно погинулима и несталима, људи су готово проживљавали колективни транс, а фотографи су чак правили и фотографије на којима су се, поред окупљених грађана, могле „видети” и душе погинулих. Види: Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning, The Great War in European Cultural History*, Cambridge University Press 1995.

и две фонтане, шест група фигура и шеснаест каријатида, које представљају италијанске регије, направљена је да представља тријумф лаичке религије патриотизма над католичким универзализмом у годинама снажног конфронтирања између италијанске државе и католичке цркве.

Милише игнотио смеиштен је испод централне коњаничке фигуре
Виџорија Емануела и украшен лаворим венцем

Када је 1921. године ту постављен и гроб Незнаног јунака, симболично је крунисан процес националног уједињења. Симбиоза оца нације и незнаног војника требало је тако да представи и еволуцију процеса демократизације италијанског друштва, али и континуитет рата 1915–1918. са ратовима Ризорђимента. Инкорпорацијом постхумних остатака незнаног војника у Олтар домовине италијанска држава је и формално коначно уједињена (а, заправо, уведена у нову фазу националне експанзије). Финалном чину сахране, коме је присуствовало више од 300.000 људи, претходио је сложен државни ритуал, који је укључивао елементе црквене процесције, чиме су присутне масе додатно увођене у стање колективног пијетета.

Левица се, међутим, јасно дистанцирала од тог догађаја, одбијајући да учествује у њему и чак захтевајући од државних званичника да „оставе

пале војнике на миру и престану да од њих праве комедију за сврху патриотске пропаганде”.²⁰ И док су у Француској леве политичке снаге своје неслагање испољиле кад је реч о месту на које ће ковчег палог војника бити положен (при чему је снажно заговарана идеја његовог полагања у Пантеон, међу идејне очеве нације), у Италији је цео сукоб добио знатно дубље обележје, указујући на снажну поларизацију послератног друштва.²¹

Читава церемонија сахране обухватила је неколико фаза, при чему је свакако најзначајнију представљало путовање посебним возом, којим је тело прошло Италију од Удина, Тревиза, Венеције, Падове, Фераре, Болоње, Фиренце до Рима, у који је стигло 4. новембра 1921. године.²² Оно је требало да уједини нацију у болу, пружајући осећај потребе жртвовања. „... Воз је пролазио кроз колоне људи у којима су били фашисти, католици, удовице палих, социјалисти и комунисти... Све је изгледало као њихово заклинање на слогу.”²³ Фашистичка идеологија, која је свој успон и градила на популаризацији ратних ветерана, посебно се обраћала том симболу и у Незнаном јунаку препознала „синтезу свих жртвовања”.²⁴ Једина разлика била је у чињеници да је она у његовој жртви видела почетак, а никако крај ратова за проширење државних граница.

Тринаест година касније, готово исто катарзично значење, које је за становнике Италије имало путовање Незнаног војника, за грађане Југославије требало је да има и последње путовање краља Александра. После убиства у Марсеју, краљево тело је пребачено у Сплит, а затим возом на коме је доминирао транспарент: „Чувајте ми Југославију” – у Београд. Људи су клечали поред шина у истим позама као Италијани 1921, манифестујући народно јединство у болу. Сахрана краља који је инаугурисао личну диктатуру као одговор на политичку нестабилност у земљи имала

²⁰ „Da Cromons, Il passaggio del Milite Ignoto”, *Il Lavoratore*, 19. октобар 1921.

²¹ Занимљиво је да је готово идентична подела француске левице и деснице испољена и пола века касније, када је први церемонијални акт по избору за председника Giscarda D'Estena било одавање почasti Незнаном јунаку под луком Тријумфалне капије, док је Mitterrand своју победу на изборима 1981. свечано обележио посетом Пантеону. Sergius Michalski, *Public Monuments, Art in Political Bondage 1870-1997*, Reaktion Books, London 1998.

²² Пошто је посебна комисија изабрала једанаест ковчега са постхумним остацима неидентификованих италијанских војника, они су неко време боравили у неколико северно-италијанских градова. На крају је мајка једног од палих непронађених војника, тршћанка Мариа Бергамас изабрала један од тих ковчега који је смештен у Олтар домовине. Осталих десет ковчега је сахрањено на Аквилејском гробљу. Види: *Milite Ignoto*, Ministero della Difesa, Commissariato Generale Onoranze Caduti in Guerra, Roma, s.a. Узор је свакако нађен у француском примеру из претходне године, када је војник пешадинац париског гарнизона на Вердену изабрао један од осам изложених ковчега.

²³ O. Caavara, *Il Milite Ignoto*, Milano 1922, стр. 58-59.

²⁴ Цитирано према: Antonio Sema, *La celebrazioni della Vittoria*, u: *Qualestoria*, април 1986, бр 1-2 стр. 176-191.

је готово исту конотацију. Међутим, за разлику од италијанског примера, када је церемонија повезала традиције Првог светског рата са традицијом ратова за уједињење Италије, сахрана Александра Карађорђевића представљала је наставак његових напора за уједињење државе и укоренење идеологије интегралног југословенства. Сахрану, баш као и његову владавину, одликовало је одбацивање тадашњих традиција и инвенција нових, уз очување „племенских” специфичности само у домену фолклора.²⁵

Најјаснију материјализацију таквог његовог односа према државним традицијама за живота свакако је представљала управо изградња споменика Незнаком јунаку на Авали. Гроб Незнаог војника није смештен у подножја неког од старих београдских историјских здања, јер у Краљевини Југославији он и није требало да представи само *homage* српској борби за уједињење и ослобођење. Сасвим супротно, он сам је требало да постане један од симбола новоформиране нације.

Још у новембру 1921. нађен је на самом превоју Авале један гроб, ограђен простом тарабицом, са крстом, на коме је било написано: „Ein unbekannter serbischer Soldat”, и у контексту општеевропске праксе, искоришћен је за грађење једног од најјачих националних култова.²⁶ Годину дана касније „народ среза врачарског” на месту гроба је подигао скромну камену пирамиду, са крстом на врху, али је већ тада решено да се на Авали подигне нови, велелепнији споменик. У то време стално су истицане специфичности његове градње, које су савременици препознали у чињеници да је српског Незнаог војника изабрао непријатељ сам, и у томе што је акција подизања споменика била акт самоорганизовања локалног становништва. Али врло брзо он је постао део државног протокола, готово неизбежна дестинација државних делегација, војних и политичких мисија. Гроб Незнаог јунака редовно су обилазила и сељачка изасланстава, ђачке екскурзије, а нису га заобилазиле ни личности из јавног и културног живота. Ходочашћа на гроб Незнаог јунака постала су готово обавезна у јавним наступима двадесетих година.²⁷

²⁵ Он је, истина, сахрањен на Опленцу у породичну задужбину Карађорђевића, која је свакако имала узоре у немањинским задужбинама, али је знатно више представљала угледање на европске владарске куће и њихове породичне гробнице.

²⁶ *Енциклопедија Срба, Хрватца и Словенца*

²⁷ Покушаћемо то да илуструјемо причом о посети Београду једног од ретких српских глумаца који су направили интернационалну каријеру. У лето 1928. Светислав Петровић је посетио Београд и попут неког српског Рудолфа Валентина, био стално праћен обожаватељкама. Хођајући по њиховим марамицама, које су по београдским улицама распрострајене у његову част, он је представљао праву атракцију, као једна од првих великих звезда у посети главном граду. План његове посете, поред осталих активности, као обавезну је укључио и посету гробу Незнаог јунака на Авали. *Недељне илустрације*, бр. 37. септембар 1928.

Иако је прича о изградњи грандиозног споменика Незнаком јунаку током двадесетих била стална у јавности, она није значила одустајање од идеје за подизање Видовданског храма на Косову. Чак је и формално тај план и даље био на снази будући да је држава наставила да редовно уплаћује на име откупа скулптура за Видовдански храм Мештровићу свака три месеца „по партији 282 Откуп Мештровићевих радова”. Бележећи у својим мемоарима разговоре са краљем поводом подизања споменика Незнаком јунаку, Мештровић је записао Александрову изјаву да ће „наћи паре којима ће кад-тад финансирати изградњу Видовданског храма”.²⁸ Међутим, како „национални споменик не представља ствар него процес, покушај стварања разумљивог и дугорочног симбола, који не постоји него постаје”,²⁹ тако је изградња споменика Незнаком јунаку, а не Видовданског храма означила нови државни интерес изражен у јачању идеологије интегралног југословенства.

Мештровићева реплика Кировог маузолеја је попут вилхелминских споменика требало да, славећи пале у Великом рату, заправо истакне везу нације и територије. Иако се, наиме, на највишој тачки Авале налазило средњовековно утврђење Жрново, изузетан археолошки локалитет који је потицао из келтских времена и био у активној употреби током целог старог и средњег века, оно је уништено без много противљења, у априлу 1934. године. Градитељи споменика Незнаком јунаку уверавали су јавност да је реч о безначајном историјском споменику, чије је трошно стање потпуно онемогућавало успешну реконструкцију. Краљ је био тај који је снажно подупирао Мештровићеву идеју подизања споменика управо на месту на коме се налазило Жрново и поред бројних сугестија да се споменик смести на неком месту у самом центру Београда, или на Калемегданској тврђави. Александар је желео да види споменик на највишој тачки Авале, са које се простире беспрекоран поглед на војвођанске равнице и благо заталасану Шумадију.

Почетак радова означило је дизање у ваздух остатка Жрнова само шест месеци пред убиство краља у Марсеју. Краљ је на градилиште стигао у ноншалантно веселој атмосфери, са синовцем кнезом Александром, који је активирао експлозив. „Млади кнез седео је на наслону столице, а држао га је блаженопочивши краљ; пошто је извршио пробу, док је трубач свирао палбу Њ.В. Краљ је рекао 'Сад долази стварно'... Млади кнез ухватио је ручицу за паљење и окренуо је десно. Када је снажна експлозија уништила старе зидине, Краљ повика младом кнезу: 'Гледај, гледај шта

²⁸ Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969.

²⁹ Reinhart Alings, у тексту „Monument und Nation”.

си урадио’ „³⁰ Као и Мусолини, који је уништио деветнаест римских цркава, од којих су неке биле из XV и XVI века, урбанизујући Рим током тридесетих, и краљ Александар је успостављао нове симболе театрално уништавајући постојеће.³¹

Детаљи споменика Незнаком јунаку афирмисали су темељне идејне поставке новоформиране краљевине: осам каријатида, које су представљале историјске покрајине Југославије, чувале су сени палих војника у ратовима од 1912. до 1918. и на тај начин их чиниле основом нове државе, баш као што је 16 каријатида на споменику Виктора Емануела II чувало италијанског Незнаог јунака положеног на олтар домовине 1921. године. Када је 1938. споменик свечано откривен (дакле, четири године после почетка градње и четири године после убиства краља), јавност је у њему препознала „главни садржај наше новије историје... Та су дела и те жртве (које стоје иза Незнаог јунака, прим. о.м.п.) постали моралном и духовном подлогом Југословенства и Југославије... у одржавању Његова култа и пијетета према њему, ми остајемо чврсто повезани.”³²

Војничка гробља

За разлику од симболике споменика Незнаом јунаку, који је био супституција несталих у рату, војничка гробља, која су чувала материјалне остатке погинулих, требало је да још експлицитније изразе оправданост жртвовања за нацију. У ратовима нису више гинули само професионални војници, већ и милиони мобилисаних којима је идеологија националне државе учешће у рату наметнула као моралну обавезу.

Због огромног броја погинулих, сахрањивање и регулација гробља подразумевали су решавање читавог низа техничких тешкоћа, те је и на тај начин условљен непосредан државни ангажман. Стога је то питање укључено као посебан члан у одредбе Версајског уговора и њиме предвиђено да бригу о гробљима на себе преузимају они на чијој се територији гробље налази, без обзира на националну, или верску припадност палих војника. У пракси су одредбе поштоване, али су начини сахрањивања јасно сведочили о подељености Европе, која је остала и после потписивања мировног споразума. Најилустративнији пример у том погледу је свакако

³⁰ Р. М. Мурко, „Споменик Незнаом јунаку на Авали”, из извештаја радова на подизању споменика Незнаом јунаку, у: *Нова Европа*, децембар 1938, стр. 386-399.

³¹ Antonio Cederna, *Mussolini urbanista, Lo sventramento di Roma negli anni consenso*, Roma 1979.

³² Р. Бермановић, „Смисао култа Незнаог јунака”, у: *Нова Европа*, књ. XXXII, бр. 1. и 2, 26. фебруар 1939, стр. 15-17.

војничко гробље подигнуто на месту једне од највећих битака Великог рата, на Вердену, где су кости француских војника смештене у одвојену гробницу од костију немачких војника палих на истом бојном пољу (као да је било могуће разликовати немачке од француских костију!?).

У Краљевини СХС питање војничких гробља стављено је под јурисдикцију Министарства вера и свештеници су имали обавезу да податке о палим војницима и војничким гробљима у њиховој парохији шаљу Врховном црквеним суду, а он назад локалним властима ради могуће идентификације. С друге стране, у Италији је то питање било под јурисдикцијом Министарства војске, које је Декретом од 28. јануара 1920. успоставило *Commissione per la Sepoltura e le Onoranze dei caduti in Guerra*. Међутим, током двадесетих јавно незадовољство кад је реч о тим питањима било готово је идентично у обе државе. У условима економске и политичке консолидације, питање војничких гробља и њихове регулације није имало приоритет. Иако је послератна судбина учесника у рату често коришћена у политичким дебатама и оптуживањима, нарочито у временима предизборних кампања, питање регулације војничких гробља углавном је пренето на локалне заједнице и удружења ратних ветерана и њихових породица.³³

У том времену (дакле током двадесетих година), једна од италијанских специфичности у комеморацијама палих војника било је подизање

³³ У Италији то су били *Associazione Nazionale Combattenti*, *Associazione Provinciale Combattenti*, *Associazione nazionale Bersaglieri*, *Associazione Nazionale Mutilati e Invalidi di Guerra*, *Associazione Madri e vedove di guerre*, *Associazione Nazionale famiglia caduti in guerra*. Како је Италија мењала стране и савезнике, јасно проблематизујући односе са суседном Француском и Великом Британијом, удружења ветерана су углавном коришћена за националистичку пропаганду. Њихова експанзионистичка природа је рефлектована кроз организацију регионалних поткомитета изван Италије. Удружења ратних инвалида, на пример, имало је своје поткомитете у Ници, Марсеју, Лиону, Локарну, Женеви, Александрији и Тунису.

У Краљевини Југославији постојала су такође удружења ратника: Удружење резервних официра и ратника, Удружење носилаца Албанске споменице, Удружење француских резервних официра у Југославији, Удружење носилаца Карађорђевог звезде са мачевима, Савез ратних добровољаца, Удружење ратних инвалида, Удружење бранилаца Београда, Удружење ђака ратника, Удружење носилаца златне медаље за храброст, Друштво старих четника, Удружење носилаца Белог орла са мачевима, Удружење ратних инвалида и ратника, Савез добровољаца и удружење ратних инвалида и ратних жртава приступили су Савезу ратника. Та удружења су најчешће коришћена као декорација приликом државних церемонијала, али су изазивала и негативне реакције: „...ових дана су у Београду носиоци Карађорђевог звезде са мачевима (несумњиви јунаци рата) основали своје удружење да би заштитили своје интересе, а да их има живих свега око тридесетак! Ако је то тачно шта ће нам код тако малог броја правих ратника и јунака – све те многобројне подружнице ратоборних националиста, и зар оне не изазивају сумњу да иза многих од њих стоје исто онако непроверени потписи председника и одборника”, види: „О народној одбрани” (још, поводом загребачког Меморандума), у: *Нова Европа*, књ. XXVIII, бр. 1, 26. јан. 1935, стр. 9-14.

Parchi della rimembranza и Viali della rimembranza. Инаугурисани као специфичан начин чувања успомене на пале војнике, они су имали локално обележје, али су својом заступљеношћу, заправо, јачали државно јединство. Иницијативу за њихову изградњу дао је Дарио Лупи, подсекретар Pubblica Istruzione 1922. године.³⁴ За мање од годину дана формирано је 5.735 комитета за изградњу улица сећања, а такође 1.048 комитета за изградњу паркова сећања и спецификовани су детаљи њиховог изгледа и њихове намене. И поред италијанских регионалних различитости, они су уређени по истим принципима и представљали истоветан начин комеморација, тежећи државном јединству. За разлику од споменика, који су обилно подизани у градским и сеоским центрима, ти паркови су и због урбанистичких разлога подизани на периферији и уређени као места идеална за одмор и опуштање. Та специфична гробља без гробова снажно су укључена у фашистичку идеологију, чувајући везу између живих и Италијана палих у одбрани домовине. После Другог светског рата, они су опстали, укључујући у себе и сећања на пале војнике у њему.³⁵ У Италији, у којој су фронтви били на самом северозападу земље, ти спомен-паркови и улице заправо су показивали покушај локалних заједница да одају пошту својим члановима који су изгинули и сахрањени стотинама километара далеко од својих кућа, дуж некадашњих линија фронта.

У Србији је, међутим, много чешћа била изградња спомен-костурница на местима битака. Тако су спомен-костурнице подигнуте у Шапинцима на месту битке код Легета, Драгинцу на Гучеву, у Лазаревцу, Текеришу на Церу, на Мачковом камену на планини Јагодња код Крупња, у Прњавору, на Кајмакчалану, Зебрњаку, Доњем Караслају, Кривој Паланци, Цери, на острву Видо. И у поређењу та два примера јасна је разлика која се наметнула већ самом чињеницом да је у Италији то питање било раздвојено од црквених власти и стављено у потпуности под ингеренције грађанске државе, док је у Србији оно још било непосредно везано уз цркву. Тако је и изградња костурница често била у оквиру капела или цркава, као на пример у Лазаревцу, на Мачковом камену, Прњавору, Кајмакчалану, Д. Караслају, Кривој Паланци. (Посебно је занимљиво то што је у једном случају костурница подигнута у згради школе у Цери, где су смештене кости војника палих у балканским ратовима.)

Међутим, у четвртој деценији двадесетог века промењене су политичке реалности у Краљевини Италији јачањем диктаторске природе Му-

³⁴ Dario Lupi, *Parchi e vialli della Rimembranza*, Firenze 1923.

³⁵ Занимљиво је да се пракса подизања спомен-паркова у Србији развила са завршетком Другог светског рата, када су подигнути највећи спомен-паркови у Крагујевцу, Краљеву, Крушевцу, Нишу, Јајинцима крај Београда.

солинијевог режима. Истовремено, у Краљевини Југославији све се снажније осећала нестабилност узрокована кризом парламентарне демократије и сталним националним конфронтирањима. У таквим условима нове државне идеологије подршку су тражиле у још снажнијем позивању на симболику ратне жртве, и глорификовању националног мартирства. Скромна војничка гробља с временом су обнављана и постала места трансмисије државне идеологије, као места патриотских ходочашћа, а све зарад политичке промоције Дучеа и фашизма, односно јединствене централизоване државе Јужних Словена.

Терминологија која је на њима коришћена јасно је сведочила о још постојећем романтичарском поимању светости индивидуалне жртве на Балкану. Стихови записани на Зејтинлику можда најбоље доказују ту тврдњу: „Благо потомству што за њима жали, јер они беху понос своје роду, благо и њима, јер су славно пали за отаџбину, краља и слободу.” Милитаризовано фашистичко друштво је своје пале, међутим, видело као још активне војнике, преносећи и на тај начин снажне експанзионистичке поруке. Доминантна реч на њима: „Presente”, симболизовала је вечни живот палих војника у националним ратовима и њихову спремност на даље борбе.

У фази консолидације и унутрашњег јачања своје власти Мусолини је током тридесетих година уредио највећа војничка гробља: Monte Grappa, Caporetto и Redipuglia, Sacratio di Pian di Salesei, Il colle di San Antonio, Sacratio di Oslavia (које су пројектовали архитекта Greppi и скулптор Castigliioni, док су Panteon dei caduti Siracusani пројектовали Гаetano и Ернесто Раписарди). У времену непрестаних ратова током четврте деценије двадесетог века војничка смрт је у Мусолинијевој Италији морала бити оправдана, па чак и сакрализована.

На највећем од њих Redipugli сахрањено је 100.000 војника Треће армије и његов изглед је можда најјаснији пример употребе религијских симбола у пропаганди државно-националне идеологије. Као и већина фашистичких грађевина, и то гробље је у потпуности у знаку степеница, које посетиоце воде ка маленој цркви на самом врху гробља и три висока танка крста, који непосредно посећају на библијску Калварију и Исусове муке на крсту.³⁶ У цркви је доминантна слика италијанског војника који умире и који своје последње тренутке проводи у наручју мајке Италије, са срећним изразом лица, држећи у рукама италијанску заставу. Та потпуна реплика Пиете, Мајке Божије са мртвим Христом у наручју, пале војнике је представила као искупитеље целе нације и гаранте њене будућности.

³⁶ Roberto Alois, *Architettura funeraria moderna, Architettura monumentale (crematori, cimiteri, edicole tombe, stèle, decorazione)*, proutuario tecnico dell'arch. Dott. Prof. Antonio Cassi Ramelli, Milano, 1941.

Гробље у Redipuglia

Занимљиво је да се завршавајући митологизовање Великог рата, изградњом тих монументалних гробаља, Мусолини у последњој фази политичког деловања (а све непосредно после склапања споразума са Ватиканом и увођења нове идеологије, у којој су Дуче и идеја територијалне експанзије били у фону), окренуо креирању континуитета са античким римским традицијама и стварању паралелизма са временом и личношћу цара Августа. Реновирање римских споменика и остатака, отворена историјска предавања, подизање јавних зграда у античком стилу и константна глорификација римских легија – постали су свакодневна пракса.³⁷ Организација изложбе „Mostra Augustea della Romanita”, која је отворена 23. септембра 1937, означила је централни догађај у том погледу. Више од 700.000 људи посетило је изложбу за годину дана, а 1937. година названа је „Година Августа”.³⁸ Италијанима је све јасније представљано да Медитеран треба

³⁷ Историја модерне Италије често се позивала на античке римске традиције. Mazzini је у римској прошлости видео елементе за уједињење модерне Италије. За њега су римски цареви и римске папе били основ националног уједињења. Види: Dino Confrancesco, „Appunti per un'analisi del mito romano nell'ideologia fascista”, у: Storia contemporanea, јул 1980, стр. 383-411. Традицијама старог Рима држава се вратила и на прелом два века, што је нарочито било видљиво на сахранама Vittoria Emanuela II и Umberto I.

³⁸ Friedman Scriba, „The Sacralization of the Roman Past in Mussolini's Italy, Erudition, Aesthetics and Religion in the exhibition of Augustus' Billenary in 1937-38”, у: Storia della storiografia, бр. 30, 1996 стр. 19-29.

да постане њихово унутрашње језеро, као некада у времену Римског царства.

Тако је и италијански војник постепено постајао легионар модерног доба, који је први ангажман у Европи имао у Шпанском грађанском рату. Његово учешће у грађанском сукобу друге државе приказано је као укључење у борбу између добра и зла, борбу између хришћанства и болшевиизма. Та нова идеологија углавном је промовисана радом војних капелана, а један од најистакнутијих је био отац Пиетро да Варзи, чија фигура представља парадигму уједињене хришћанско-лаичке религије, коју је Италија прихватила у декади пред избијање Другог светског рата.³⁹ Чест гост на Дучевим вечерама Падре Пиетро је постао пропагатор идеолошки обожених ратних интерпретација, које су подстицале војнике да испуне своје обавезе у борби са комунизмом. Представљајући национално оријентисане делове католичке цркве, његови симпатизери и он су подржавали идеју „националног уједињења”, заправо државног експанзионизма. У прокламацији италијанским војницима у Шпанији на Ускрс 1937. поручивао је да је вера у бога гаранција вере у отаџбину, тешећи родитеље палих војника да су њихова деца дала животе у рату цивилизације против варварства, фашизма против комунизма. У његовој терминологији италијански „легионар” био је Христов војник и центурион госпела, који је учествовао у рату, бранећи мајку Италију и њену вековима дугу улогу чувара вере и цивилизације.

У складу са својом делатношћу, отац да Варзи је водио и бригу о војним гробљима и њиховој регулацији, тежећи уједињењу шпанских жртава са свим осталим који су дали животе у ратовима за Италију.⁴⁰ У Србији је та пракса изградње војничких гробаља у иностранству такође била везана за Први светски рат, тако да су најзначајнија и највећа српска војничка гробља подигнута у Солуну, Дели Ибрахиму у Алжиру, Бизерти и Мензел Бургиби у Тунису.

Пали у ратовима су тим симболима и ритуалима од субјекта коме су церемоније посвећене, заправо постали објекат на коме су базирани постулати националних држава, инструментализовани као централни симбол националног јединства. Брига о њима у политичкој пракси готово увек

³⁹ Archivio Centrale dello Stato, SPD-CO, busta 1255.

⁴⁰ По финалном извештају, 3.542 италијанска војника изгубила су животе у Шпанији. Дајући интервју новинској агенцији „Стефани” поводом изласка из штампе публикације „Пали Италијани у Шпанији”, Мусолини је истакао да сви они сведоче о величанственом жртвовању за коначно ослобођење Италије, Медитерана и целе западне Европе од болшевиизма. Мусолини је оптуживао Јевреје, масоне, демократе, либерале, комунисте, анархисте, за подршку комунистима у том сукобу. ACS, SPD-CO, busta 1255.

је била само одраз дневнополитичких потреба и амбициозних пројеката како владајућих политичких елита тако и опозиционих активиста.

На крају, уместо на почетку

У националистичкој реторици на прелому деветнаестог у двадесети век Србија готово да се никада није поредила, на пример, са Пруском, нити је процес националног уједињења Јужних Словена идентификован са Немачком. Напротив, често истицана, готово колоквијална реченица „Србија – Пијемонт Јужних Словена” јасно је указивала на то колико је италијански историјски пример утицао на бројне српске интелектуалце и политичку елиту, који су своје идеале налазили у традицијама Ризорђимента. Сталну потребу поређења српског националног покрета са италијанским свакако је условило постојање јасно опредељених иредентистичких ставова које су и српска и италијанска мањина имале у Аустроугарској и консеквентно томе у чињеници да је Хабзбуршка монархија представљала заједничког непријатеља чијој су дезинтеграцији активно тежили.

С друге стране, тежећи сопственом националном уједињењу, италијанска политичка и интелектуална елита је подршком балканским народима у њиховој борби за државно осамостаљење видела међународно етаблирање националног принципа и легитимисање сопствених државотворних тежњи. Стога је управо на трагу тих веза могуће посматрати и изузетне симпатије које је Србија имала у италијанској јавности деветнаестог века. У априлу 1878, у Camera dei Deputati, Cavalotti је констатовао: „Овде је речено да је Србија Пијемонт Словена... Када је Пијемонт подигао заставу слободе, као одговор су дотрчали добровољци са свих страна Италије. Али када Србија зове на оружје, словенски свет уопште не одговара; не одговарају Чеси из Бохемије и Моравије, не одговарају из Славоније и Хрватске, нико из Карантаније.”⁴¹ У расправи у Camera dei Deputati у априлу 1878, Мицели је, прекидан повицима „Браво!” и „Живела Србија!” – у историцистичком маниру модерну српску државу видео као наставак средњовековног царства, истичући да је она „инспирисана сећањем на велику Србију створену херојством генијалног Душана, који за мало није постао владар Константинопоља”.⁴² То расположење било је снажно и неколико деценија касније,

⁴¹ Giacomo Petricone, (ed.) *Segretariato Generale Della Camera dei deputati, La politica Estera Dell'Italia, Negli atti, documenti e discussioni parlamentari dal 1861 al 1914*, vol. Secondo, I (1876-1883) Roma 1971, p.73.

⁴² Giacomo Petricone, (ed.) *Segretariato Generale Della Camera dei deputati, La politica Estera Dell'Italia, Negli atti, documenti e discussioni parlamentari dal 1861 al 1914*, vol. Secondo, I (1876-1883), Roma 1971.

када је део италијанске јавности још веома подржавао српску експанзију на Балкану.⁴³ И Мусолини, који је своју политичку каријеру започео у време рата у Либији пацифистичким прокламацијама и негацијом ратова националних држава као феномена супротног интересима човека као индивидуе, јасно је симпатисао идеју успостављања балканских држава, нарочито наглашавајући сличности између српског и италијанског иредентизма у Хабзбуршкој монархији. Била је то и једна од првих тачака његовог неслагања са програмом италијанских социјалиста, чији је антиратни став о сукобу на Балкану сматрао „реакционарним”.⁴⁴

Промене на политичкој карти Европе после 1918, међутим, веома су условиле захлађење у односима две државе, али и у ставовима јавног мњења. У формалнополитичком смислу оне су проистицале из чињенице да су формирање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и италијанска територијална проширења у региону Тренте створили заједничку границу међу њима, чиме се некадашњи однос удаљених пријатеља претворио у однос никако присних суседа. Суштински, те промене су свакако биле условљене чињеницом да иако су обе из рата изашле као победнице, одлуке мировне конференције нису прихватале на исти начин. Незадовољство одредбама мировних споразума, изражено Д'Анунцијевим виђењем Италије као победнице у ратовима и губитника у миру, снажно је радикализовало италијанско друштво, а политичке дебате укорењене у ратној проблематици јасно су државну политику водиле у фазу агресивне територијалне експанзије.

Стварање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, с друге стране, представљало је задовољавајући део победничког колача за српску политичку елиту, али ју је нерешива дилема прихватања двојних националних идентитета, или изградње нове нације водила у деценије константне политичке нестабилности. Управо стога искористили смо компаративну анализу представљања и политичких манипулација Првог светског рата у тим земљама као основ за поређења државних идеологија, уверени да ће она подстаћи даља размишљања о начинима етаблирања националног принципа у Европи двадесетог века.

⁴³ Чак је и Мусолини током Другог балканског рата проповедао балканску федерацију, оптужујући аустроугарску политику због формирања албанске државе зарад онемогућавања српског изласка на Јадранско море, B. Mussolini, „La Rinunzia del Gran Consiglio e il bilancio della Guerra”, *l'Avanti!*, no. 24, 24. јануар 1913. Годину дана касније, на почетку Првог светског рата, он је још дефинисао Босну и Херцеговину као српску провинцију под хабзбуршком влашћу. B. Mussolini, „La situazione internazionale”, *l'Avanti!*, no. 208, 30. јул 1914.

⁴⁴ La Rinunzia del Gran Consiglio e il bilancio della Guerra, *l'Avanti!*, 24 јануар 1913 I La questione Balkanica, у: *l'Avanti!*, 9. фебруар 1912; B. Mussolini, „I Balkano ai popoli Balcanici”, у: *La lotta di classe*, 9. фебруар 1912.

Summary

Olga Manojlović Pintar

**"Lucky them for they have fallen for the homeland, the King and Freedom":
the cult of the fallen soldiers in Italy and Yugoslavia between the two world wars**

The article is a comparative analysis of the principle of victim in the process of strengthening the national communities. It focuses on Italian and Serbian national communities between the two world wars, where the case of Italy served as a model to the Serbian one. Further on, it led to the appearance of a number of visible similarities in development of the Serbian and Italian state during 19th and 20th centuries. Ceremonies connected to the cult of the fallen soldiers, as well as their sacralised, while the body events of war became the means of the strongest propaganda of the new ideology. Promoting „laymen religion” of nationalism and patriotism, the state elite managed to augment the mass of the „believers” ready for self-sacrifice for survival of the nation. Thus, paradoxically, all national communities that saw themselves as unique and unrepeatable phenomenon were based on the same ideological presumptions. Serbian situation was specific, because the foundation of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes led not to formation of a nation state, but to an unsolvable dilemma: to accept double identities or to make a new nation? It resulted in decades of political instability.

ИЗ ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCHES

Владан Јовановић

УДК 316.334.56(497.7)“1918/1930”

**Друштвени оквир урбанизације Скопља
1918-1930.**

Апстракт: Рад представља покушај социо-историјске скице Скопља у деценији његове „најрасне” урбанизације која је шекла у поредо са политичком консолидацијом југословенске државе. Помоћу фрагмената из скопске свакодневице изолована је слика о судару и прожимању традиционалног и модерног, о урбаном развоју и функцијама града проистеклим из нове политичке, привредне и културне реалности.

Град, као „центар друштвене енергије и експанзије”¹ закупања пајњу готово свих хуманистичких наука, па је и домаћа историографија почела да у динамици живота градских насеља трага за посредним одговорима на питања функционисања глобалног друштвеног и политичког система (држава-град, политичка стабилност, бирократија и елите, друштвена моћ, модернизација, проток идеја, промене егзистенцијалних околности, националних култура и свести итд.).² Иако се приступи урбаној социологији разликују по својој методологији (од „еколошког”, у коме се истраживања усмеравају на физички однос људи и простора, до „организационог”, који сугерише проучавање образаца понашања становништва), њихова универзална порука је да град не треба посматрати као независан социјални систем, већ као део шире друштвене целине, у којој је урбани статус појединца условљен искључиво његовим понашањем. Наравно, такве теорије су имале у виду и заосталије крајеве света, због чега би се Скопље могло уврстити у ред оних „прединдустријских градова” који су у директном трењу феудалног и модерног досегли праг „истинске социјалне револуције”.³

¹ Ц. Костић, *Град и време. Основи социологије града*, Београд 1982, 7.

² Ђ. Станковић, *Искушења југословенске историографије*, Београд 1988, 108-109.

³ R. N. Morris, *Urban Sociology*, George Allen and Unwin Ltd, London 1971, 11-15, 39-61.